

بررسی شیوه خاکسپاری گوردخمه‌ای
در روستای معارفی شیان اسلام‌آباد غرب
(تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۸/۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۲۰)

علی نوراللهی^۱

چکیده

روستای معارفی شیان، در حاشیه جنوبی دشت شیان و در جنوب شرقی اسلام‌آباد کرمانشاه واقع شده است. ساکنان این روستا که جزئی از ایل بزرگ کلهرند، دارای مذهب تشیع و با سایر روستاهای همجوار، دارای آداب و رسوم مشترک هستند. اما در این روستا مراسم تدفین به صورت ویژه‌ای در گوردخمه‌های زیر زمینی خانوادگی و در تپه‌ای که به عنوان گورستان شناخته می‌شود و در جوار روستا واقع شده، انجام می‌گیرد. داده‌های این مقاله از طریق مشاهده مشارکتی و میدانی فراهم آمده و با دیدگاه امیک و اتیک به بررسی این نوع تدفین، ساختار گورها و رسم و رسوم و آیین‌های مربوط پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: زاگرس مرکزی، خاکسپاری، گوردخمه، معارفی شیان.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

رشته‌کوه‌های زاگرس به دلیل شرایط خاص جغرافیایی، یکی از ناشناخته‌ترین مناطق ایران است. شرایط طبیعی خاص این منطقه در طول دوران گذشته، سبب شده است که فرهنگ، آداب و رسوم و حتی ساکنان زاگرس کمتر از سایر مناطق دستخوش تغییرات و دگرگونی شوند. بنابراین، شاید بتوان گفت بسیاری از آداب و رسوم باستانی و کهنی که در سایر مناطق ایران زمین دیگر از خاطره‌ها زدوده شده‌اند و تنها در کاوش‌های باستانشناسی آثاری از آنها به چشم می‌خورد، یا در نوشته‌های کهن اشاره‌ای به آنها شده است، هنوز در این مناطق رواج دارند. از این آداب و رسوم می‌توان به آداب خاکسپاری و تدفین اشاره کرد که هنوز در برخی از نواحی زاگرس مرکزی که کمتر تحت تأثیر دگرگونی‌های زمانه قرار گرفته است. در میان برخی از طوایف شیوه‌های تدفین ویژه‌ای رایج است که با همسایگان آنها در نحوه خاکسپاری و مراحل آن تفاوت‌های زیادی دارد، هرچند از نظر آیین‌های بعد از خاکسپاری همه آنها مشابه هم هستند؛ از جمله در روستای معارفی، در حاشیه دشت شیان - از طوایف ایل کلهر - شیوه تدفین ویژه‌ای وجود دارد که منحصر به فرد است می‌توان آن را تدفین دخمه‌ایی یا زیرزمینی نامید.

برای به‌دست آوردن اطلاعات از دو روش به صورت همزمان بهره برده شده است؛ بررسی میدانی، با شرکت نگارنده به‌عنوان ناظر در مراسم تدفین و مراحل دفن و مصاحبه با معمرین یا کسانی که در این مورد آگاهی کافی داشتند. به‌طور کلی در این مقاله، نگارنده، از روش امیک (دیدگاه و اندیشه مردمان مورد مطالعه) و روش اتیک (دیدگاه پژوهشگر) که روش‌های رایجی در انسان‌شناسی هستند، بهره برده است. در پایان نیز جمع‌بندی کلی از مطالب ارائه شده است.

روستای معارفی^۱ در جنوب دشت شیان، بر روی تپه‌ای باستانی واقع است. از غرب، با قباد شیان، از شمال با روستای قوخ شیان^۲ و از شرق با روستای خپگه شیان^۳

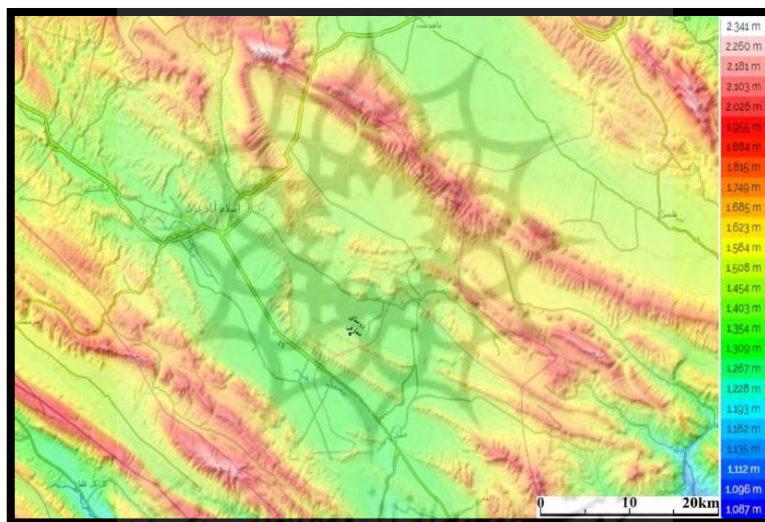
1. maârefi

2. quxšiyân

3. xepgah šiyân

بررسی شیوه خاکسپاری گوردخمه‌ای در روستای معارفی شیان اسلام‌آباد غرب ❖ ۱۰۵

همجوار است و که از طرف جنوب هم با فاصله کمی به کوه منتهی می‌شود. فاصله این روستا با مرکز دهستان شیان، یعنی قلعه شیان ۶/۵ کیلومتر است. همچنین در ۲۳ کیلومتری جنوب شرقی اسلام‌آباد غرب و ۷۵ کیلومتری جنوب غربی شهر کرمانشاه قرار دارد و ارتفاع آن از سطح دریای این روستا ۱۳۶۰ متر است. شغل اهالی این روستا دامداری و کشاورزی است. در گذشته، برخی از اهالی روستا که دامدار بودند زمستان‌ها به نواحی گرمسیر کوچ می‌کردند. به گفته اهالی، پیشینیان این روستا حدود ۴۰۰ سال پیش از نواحی شخصی به نام معارف از پشتکوه ایلام به این نقطه مهاجرت کرده و ساکن شده‌اند و همگی خود را از اخلاف وی می‌دانند. (نقشه ۱ و تصویر ۱)

نقشه ۱. موقعیت روستای معارفی در دشت شیان (تنظیم: نوراللهی)

۲. پیشینه پژوهش

شیوه تدفین از نظر مطالعات باستان‌شناسی، انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی، اهمیت زیادی دارد. زیرا علاوه بر جنبه مادی، اطلاعات زیادی را از باورها و جهان‌بینی اقوام در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد. یکی از مهم‌ترین داده‌های منسجم باستان‌شناسی که

۱۰۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

بیشترین اطلاعات را درباره جنبه‌های معنوی و فرهنگ‌های پیش از تاریخ در اختیار باستان‌شناسان قرار می‌دهد، قبور و سنت‌های تدفینی جوامع پیش از تاریخ است. همچنان که در زمینه گاه‌نگاری، قوم‌نگاری، روابط اجتماعی، اقتصادی و طبقات اجتماعی نیز اطلاعات مفیدی را در اختیار پژوهشگران می‌گذارد. تاکنون پژوهش مستقل و جامعی درباره سنت‌های تدفین دوره‌های پیش از تاریخ ایران انجام نشده است. اما بر اساس شواهد موجود، شیوه‌ها و سنت‌های تدفین مردگان در فلات ایران، همزمان با آغاز کشاورزی و استقرار دایم روستاها (۸۰۰۰ سال) تحت تأثیر باورهای دینی جوامع آن روزگار بوده است. در این دوران، مردگان را در زیر کف محل‌های سکونت دفن می‌کرده‌اند. اعتقاد به ارواح و زندگی پس از مرگ، قرار دادن هدایا در داخل قبور، حالت‌های جمع شده اسکلت و اندود کردن جسد با گل آخرا از شاخص‌های عمده سنت‌های تدفین در این دوران است.

سنت‌ها و شاخص‌های اشاره شده در اغلب مناطق ایران بدون تغییرات محسوس تا هزاره سوم یعنی عصر مفرغ تداوم داشته است. در این دوره، همزمان با آغاز شهرنشینی در بعضی از مناطق ایران، سنت دیرپای دفن مردگان در زیر کف خانه‌های مسکونی متروک شد و شیوه جدیدی به صورت قبرستان، عموماً خارج از محل زیست و فعالیت‌های تولیدی، رواج یافت. دفن مردگان در قبرستان عمومی تا اوایل هزاره اول پیش از میلاد به گونه‌ای در حاشیه و بدون ارتباط با محل‌های مسکونی و استقرار تداوم داشته است. (طلایی، ۱۷۷: ۱۳۸۱)

پیشینه تدفین در دخمه قدمت بسیاری در کرمانشاه دارد و به دوره مادها می‌رسد، اما در این دوره، دخمه‌ها در سنگ تراشیده می‌شدند، از جمله گوردخمه سکاوند، دیره، گوردخمه صحنه، گوردخمه دربند، قبر کیکاوس یا دخمه شیرین و فرهاد، گوردخمه دکان داود (گیرشمن ۱۳۹۱؛ سرفراز و فیروزمندی ۱۳۸۱). این نوع تدفین که در دیواره‌های صخره‌ای انجام می‌گرفت، در دوره هخامنشی نیز تداوم یافت اما در دوره سلوکی و اشکانی، گونه‌های دیگر تدفین در قبور خمره‌ای، تابوتی، چهارچینه‌ای، چاله‌ای و سردابه‌ای، گوردخمه و برج‌های خاموشی رواج یافت (آذرنوش، ۲۵۳۴؛ رهبر، ۱۳۷۱؛ کامبخش فرد، ۱۳۷۷؛ شریفی، ۱۳۹۷؛ ترومپلمن، ۱۳۷۲؛ هرمان، ۱۳۷۳؛ و

بررسی شیوه خاکسپاری گوردخمه‌های در روستای معارفی شیان اسلام‌آباد غرب ❖ ۱۰۷

جهانی و دیگران، ۱۳۹۷). موارد یاد شده مطالعاتی بوده‌اند که در مورد شیوه تدفین در ایران باستان انجام گرفته است. اما در مورد شیوه‌ها و رسم و رسوم تدفین در روستای معارفی شیان تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است. در واقع، نوشتار حاضر، نخستین پژوهشی است که به این موضوع می‌پردازد.

۳. بحث و بررسی

در این بخش، ضمن بررسی شیوه‌های تدفین در دخمه زیرزمینی، گوردخمه‌های زیرزمینی دوره اشکانی مورد بررسی قرار خواهد گرفت و در ادامه، با نگاهی تحلیلی، فلسفه شیوه تدفین و ساختار گوردخمه‌ها تبیین خواهد شد.

۳-۱. تدفین در دخمه‌های زیرزمینی

گورستان روستای شیان بر تپه‌ای در شمال شرقی روستا واقع شده که حدود ۶ متر از سطح زمین‌های اطراف بالاتر است و از هر طرف، با شیب ملایمی به زمین‌های کشاورزی منتهی می‌شود.

تصویر ۱. نمایی از روستای معارفی دشت شیان و گورستان آن (آرشیو نگارنده)

۱۰۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

شیوه ایجاد این دخمه‌ها منحصر به فرد است به این صورت که ابتدا قطعه زمینی از گورستان را که در شمال شرقی روستا واقع است، به طول ۲ متر و عرض یک و نیم متر، انتخاب و سپس آن را تا ۲ متر خاک برداری می‌کردند و در ضلع غربی آن، دخمه‌ای به ابعاد ۲ × ۱/۵ متر ایجاد می‌کردند که دارای ورودی دایره‌ای شکلی به قطر ۵۰ تا ۶۰ سانتی‌متر بود و کف آن لبه پایینی ورودی، حدود ۴۰ تا ۵۰ سانتی‌متر پایین‌تر قرار داشت. نمای داخلی دخمه گنبدی شکل بود و این عامل موجب استحکام و دوام دخمه‌ها در طی زمان‌های طولانی می‌شد و از ریزش سقف آنها جلوگیری می‌کرد. طول عرض‌شان نیز تقریباً دو متر در یک و نیم متر با ارتفاع یک و نیم بود. پلان این قسمت مستطیل یا بیضی کامل نبود و دخمه‌ها به صورت دستکند در خاک اجرا می‌شد و در آنها هیچ نوع مصالح معماری به کار نمی‌رفت. (تصاویر ۲ و ۶)

سپس شخص متوفی را به صورت درازکش و خوابیده به پشت، در حالی که پاها به سمت قبله قرار داشت، در آن قرار می‌دادند، و اغلب همراه او، مهر نماز و تسبیح و برخی از اشیایی که جنبه مذهبی و آیینی داشتند، می‌گذاشتند. سپس در این قسمت را با تخته‌سنگی پهن و یکپارچه می‌پوشاندند و اطراف آن را گِل می‌گرفتند و با خاک پر می‌کردند. بنا به گفته معمرین روستا، شیوه قرارگیری جسد متوفی در دخمه چنان که اشاره شد، متعلق به بیش از ۸۰ سال قبل بود، اما امروزه جسد را به صورت خوابیده به روی شانه راست و رو به قبله، در حالی که پاها به سمت شرق^۱ قرار دارد در دخمه می‌گذارند. (شکل‌های ۱، ۲ و ۳)

برخی از این دخمه‌ها متعلق به ۱۳ نسل پیش بوده‌اند و معمولاً بازماندگان، مردگان خود را در همان‌ها قرار می‌داده‌اند. به این صورت که هرگاه یک نفر فوت می‌کرد، بنا به وصیت و یا میل بازماندگان و همچنین با توجه به شرایط خویشاوندی (محرمیت یا

۱. حدود نود سال پیش هنگامی که شیخ علیخان فرزند صوفی حیه‌رخان (قوچمی) که یکی از افراد صاحب نام منطقه و ایل کلهر بوده برای مدتی در این روستا زندگی و به سر می‌برد، از اهالی روستا می‌خواهد که نحوه قرار دادن جسد را در دخمه‌ها تغییر دهند، زیرا تا آن زمان مردم متوفی را به حالتی که شخصی رو به قبله بایستد و او را به پشت بخوابانید در دخمه قرار می‌دادند که با توصیه وی اهالی این تغییر را پذیرفتند و از آن به بعد متوفی را بر شانه راست و رو به قبله قرار می‌دادند، این شیوه قرار دادن متوفی در دخمه مشابه قرارگیری جسد در گورهای سایر طوایف بود.

بررسی شیوه خاکسپاری گوردخمه‌ای در روستای معارفی شیان اسلام‌آباد غرب ❖ ۱۰۹

نامحرمی) یکی از دخمه‌های نزدیک‌ترین فامیل را که جسد متوفی قبلی آن کاملاً از بین رفته و مدتی معین از آن گذشته بود، باز می‌کردند و یکی از بستگان متوفی استخوان‌های جسد پیشین را که کفن او از بین رفته بود، جمع‌آوری می‌کرد و در کیسه‌ای می‌ریخت و در گوشه‌ای دیگر از دخمه قرار می‌داد. شایان ذکر است که در گذشته بعضی اوقات همراه متوفی وسایلی مانند مهر نماز و... نیز در کنار او در دخمه می‌گذاشتند و بنابراین زمان جمع‌آوری و ریختن استخوان‌ها در کیسه آنها را هم جمع‌آوری می‌کردند. سپس متوفی را داخل دخمه قرار می‌دادند و در این زمان، یکی از نزدیکان او در داخل دخمه می‌ماند تا هنگامی که تلقین را می‌خواندند، شانه راست متوفی را تکان دهد.

هنگامی که یاسین تلقین تمام می‌شد، در دخمه را با سنگی می‌بستند و دور تا دور در را گل اندود و کیپ می‌کردند و پشت درپوش را تا سطح زمین با خاکی که قبلاً تخلیه شده بود، پر و صاف می‌کردند و اطراف گور را سنگچین نشانه می‌گذاشتند. امروزه سنگ قبر جدیدی با مشخصات افراد مدفون در دخمه بر روی قبر قرار می‌دهند. سپس مراسم پُرسه را از روز بعد، با دعوت از تمام فامیل و اهالی روستاها و طوایف همجوار برگزار می‌کنند.

بنا به گفته معمرین و اشخاص مطلع روستا، جدیدترین دخمه‌ها که متعلق به حدود ۷۰ تا ۸۰ سال پیش‌اند از سوی فردی به نام مرحوم جانعلی ایجاد شده‌اند و بقیه دخمه‌ها همه قدیمی هستند و کسی از زمان ایجاد آنها اطلاع دقیقی ندارد. بنا به گفته اهالی در اطراف روستا و حتی در داخل زمین کشاورزی، گوردخمه‌های زیادی وجود دارد که برخی از آنها بر اثر شخم‌زنی و برخورد گاو آهن آشکار می‌شوند. در برخی از سال‌ها نیز که روستا و زمین‌ها دچار سیل و آبگرفتگی می‌شوند، گوردخمه‌هایی در داخل زمین‌های کشاورزی اطراف روستا نمایان می‌شوند.

امروزه در هر دخمه ۳ جسد قرار دارد زیرا تا حدود ۷۰ تا ۸۰ سال پیش رسم بر این بود که اگر برای یکی از اهالی، امکان زیارت و سفر به عتبات عالیات فراهم می‌شد، بقایای اجساد نزدیکان خود را برای دفن در کربلا و وادی‌السلام با خود می‌برد.

تصویر ۲. خاک برداری برای رسیدن به ورودی گوردخمه برای قرار دادن جسد متوفی (عکاس: از علی کرم خسروی).

تصویر ۳. تخته سنگ پوشش ورود بعد از برداشته شدن (عکاس: از علی کرم خسروی).

بررسی شیوه خاکسپاری گوردخمه‌ای در روستای معارفی شیان اسلام‌آباد غرب ❖ ۱۱۱

فرهنگ معاصران

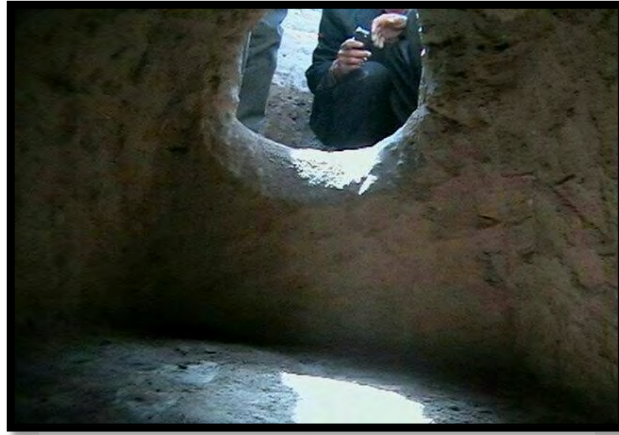
شماره ۶۴ بهار ۱۴۰۰

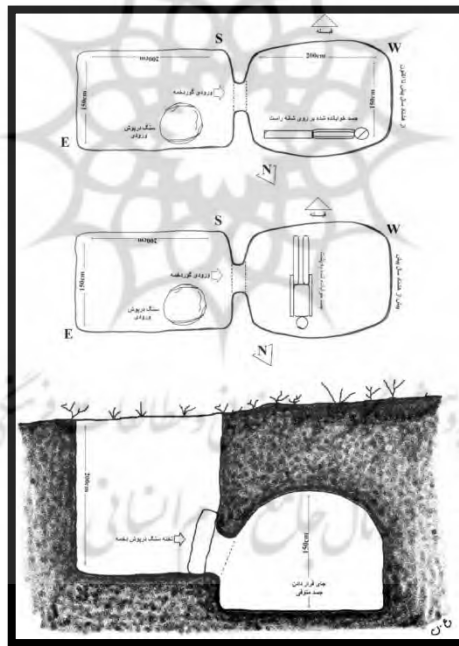
تصویر ۴. تمیز کردن خاک‌های ریخته شده ناشی از برداشت پوشش ورودی (عکاس: از علی کرم خسروی).

تصویر ۵. برداشتن دریچه سنگی گوردخمه (عکاس: از علی کرم خسروی)

تصویر ۶. نمایی از داخل گوردخمه (عکاس: علی کرم خسروی).

شکل های ۱، ۲ و ۳. شیوه های قرار گرفتن جسد در داخل گوردخمه و برشی از گوردخمه (ترسیم: علی نوراللهی).

۳-۲. گوردخمه‌های زیرزمینی دوره اشکانی

تدفین در دخمه‌های کنده در زیر زمین، در حال حاضر فقط در روستای معارفی شیخان رواج دارد و اهالی روستا مردگان خود را با آداب و رسوم خاصی در این دخمه قرار می‌دهند. اما کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی صورت گرفته در زاگرس و جنوب غرب ایران نشان می‌دهد که در دوره‌های عصر آهن (Hearinck & Overlaet, 1999) و اشکانیان، تدفین در خمره‌ها و تابوت‌های سفالی رایج بوده و مردگان خود را در این تابوت‌ها و خمره‌ها قرار می‌دادند و در آنها را با تخته‌سنگ یا سفال می‌پوشاندند. گوردخمه‌های زیادی در کاوش‌های معبد آناهیتای کنگاور و اردبیل (کامبخش‌فرد، ۱۳۴۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۴) و همچنین سنگ شیر همدان تاکنون کاوش شده‌اند (آذرنوش، ۲۵۳۴)، گلالک شوشتر: در گلالک شوشتر ۵ آرامگاه زیرزمینی مستطیلی شکل، متعلق به دوره الیمایی کاوش شده که از آجر و گچ و سنگ ساخته شده‌اند و پوشش گهواره‌ای دارند. ورودی این آرامگاه‌ها در شرق و جنوب آنها واقع شده است. در برخی آرامگاه‌ها سکوهایی برای قرار دادن اجساد و در کناره دیوار، تابوت‌های سفالی و بقایای اسکلت به چشم می‌خورد. (رهبر، ۱۳۷۶)

در قلمرو غربی امپراتوری اشکانی در پالمیر و دورا برج‌های خاکسپاری به سبک‌های دیگری نیز کشف شده‌اند که شامل آرامگاه‌های زیرزمینی خانوادگی (سردابه‌ای) آرامگاه پرستشگاهی و آرامگاه خانه‌ای بوده‌اند. در پالمیر، برج و آرامگاه زیرزمینی گاهی به صورت ترکیبی ساخته می‌شدند به این صورت که بخشی از آرامگاه به صورت خانوادگی بود و چند زاویه و حفره برای جای دادن تابوت داشت (نوراللهی ۱۳۹۴: ۸۴). همچنین تعدادی آرامگاه سردابه‌ای در آشور و بابل نیز کشف شده که شامل چند اتاق فرو رفته در زمین بوده و به احتمال نوک تاق‌های ضربی آنها در سطح زمین دیده می‌شده است. تابوت‌های حاوی اجساد را در داخل این آرامگاه‌ها قرار می‌داده‌اند (هرمان ۱۳۷۳: ۷۱). در دوره ساسانی با وجود اینکه دین زرتشتی دفن مردگان را در زمین ممنوع کرده بود، شیوه‌های تدفین گوناگونی از جمله دفن در خمره، گورصخره‌ای، برج‌های خاموشی و گورهای ساده (ترومپلمن، ۱۳۷۲) رواج داشت. این شیوه‌های تدفین که از دوره ساسانی تا دوران معاصر در نواحی جنوبی ایران تداوم

۱۱۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

یافته‌اند، شباهت اندکی با شیوه تدفین در گوردخمه زیرزمینی شیان دارند، هرچند که آنها نیز بازتابی از تولد در جهانی دیگر بوده‌اند.

در سال‌های اخیر در پی کاوش‌های باستان‌شناسی، گورستان‌هایی از دوره اشکانی حفاری شده‌اند که نشان می‌دهند که گوردخمه‌های شیان و چگونگی ایجادشان، شباهت نزدیک و حیرت‌آوری با ساختار آنها دارد. در زیر به بررسی این گورستان‌ها خواهیم پرداخت.

الف) ولیران دماوند؛ در حفاری‌های صورت گرفته در این محوطه و در زیر لایه ساسانی، گورستانی از دوره اشکانی شناسایی شد که دارای چهار گور با شیوه‌های تدفین مختلف بود: ۱) گور سردابه‌ای (زیرزمینی)، ۲) پوشش خمره‌ای، ۳) گورهای گودالی، ۴) گورهای سنگ‌چین.

مهم‌ترین گور مکشوفه در این محوطه، گوری دست‌کند و سردابه‌ای شکل است که یک ورودی و یک فضای مرکزی با سه سکو در اطراف دارد و فضای مرکزی نیم‌متر از سکوه‌ای اطراف پایین‌تر است.

این گور دارای فضایی مرکزی با ابعاد ۱۵۰×۷۰ سانتی‌متر است که ارتفاع داخل آن از کف تا سقف گور به ۱۸۱ سانتی‌متر می‌رسد. همچنین دارای ورودی به عرض ۷۰ و ارتفاع ۱۸۰ سانتی‌متر است. ورودی این گور را بعد از هر بار تدفین با یک ردیف سنگ‌چین، مسدود و سپس گل‌اندود کرده‌اند (نعمتی و صدرایی)، در اطراف آن سه سکو وجود داشته که بر روی آنها تدفین صورت گرفته است، در هنگام کاوش از روی این سکوها اشیای مختلفی به دست آمده است (همان، ۱۰۷-۱۰۸). سردابه کشف شده در این گورستان برخلاف سایر سردابه‌های این دوره، بدون استفاده از مصالح ساختمانی در بستر طبیعی تپه کنده شده و فقط سطح سکوها و دیوارهای گور را با اندود کاه و گل پوشانده‌اند. اجساد را داخل سردابه با لباس و به همراه اشیای متعلق به زندگی روزمره یا حرفه‌ای آنها قرار می‌دادند. هر سکو دارای یک استودان اختصاصی بود که پس از تدفین اجساد، اسکلت‌های جدید و قدیمی را به همراه اشیای تدفینی، درون آن در گور می‌ریختند. (نعمتی و صدرایی ۱۳۹۱: ۱۱۱)

بررسی شیوه خاکسپاری گوردخمه‌های در روستای معارفی شیخان اسلام‌آباد غرب ❖ ۱۱۵

گورستان و ستمین^۱: گوردخمه‌های گورستان و ستمین، دارای سه بخش، (۱) فضای مستطیلی شکل، یا راهرو (۲) ورودی یا درگاه بین راهرو و دخمه و (۳) اتاق دخمه است.

۱. راهرو یا فضاهای مستطیلی شکل: به طور میانگین دارای $۱/۶۰$ متر طول هستند این اندازه از $۱/۴۰$ تا $۱/۸۰$ متر و عرض آنها از ۶۰ تا ۸۰ سانتی متر متغیر است. عمق این فضاها نیز براساس شیب زمین که از غرب به سمت شرق است، بین ۱۸۰ سانتی متر تا $۲/۷۰$ متر متغیر است.

۲. ورودی یا درگاه بین راهرو و دخمه: این بخش از معماری گوردخمه‌های گورستان و ستمین، ارتباط‌دهنده و حد فاصل بین فضای مستطیلی یا راهرو و دخمه است که به شکل یک درگاهی ساخته شده. پس از اینکه کار حفر فضای مستطیلی شکل به پایان می‌رسید، به طرف شیب کوه در ضلع غربی این فضا حفره‌ای قوسی شکل به عرض $۴۵ - ۵۰$ سانتی متر، ارتفاع $۵۰ - ۶۵$ سانتی متر و قطر ۲۰ سانتی متر تعبیه می‌کردند که از همین قسمت به داخل دخمه راه داشت. پس از اتمام تدفین نیز ورودی را با لاشه سنگ و ملاط گل و آهک مسدود می‌کرده‌اند.

۳. اتاق دخمه: قسمت اصلی گوردخمه‌های و ستمین، دخمه است که به طور معمول در ضلع غربی فضاهای مستطیلی شکل تعبیه شده. سقف دخمه‌ها را نیز اغلب به شکل گنبدهایی خاکی با مقطع بیضوی یا دایره‌ای بنا کرده‌اند که ارتفاع آن از $۱/۱۰$ تا $۱/۵$ متر متفاوت است. قطر دخمه‌ها نیز از $۱/۵$ متر تا $۲/۹۰$ متر متغیر است.

شیوه تدفین: در گورستان غربی یا گوردخمه‌ها، تدفین از نوع دسته‌جمعی است، همچنین تعداد افرادی که درون دخمه‌ها دفن شده‌اند، از یک تا پنج مورد متفاوت است و به نظر می‌رسد که گورها خانوادگی باشد. شکل تدفین‌ها چمباتمه‌ای است و در کنار اجساد، اشیا و مواد غذایی قرار داده‌اند. اشیا، شامل ظروف سفالین، شمشیر، خنجر، لوازم تزئینی و... اند. (شریفی ۱۳۹۷: ۲۸۷-۲۸۲؛ شریفی و دیگران ۱۳۹۷: ۲۳۳) (تصاویر ۷ و ۸)

۱. محوطه اشکانی و ستمین در ۸۰ کیلومتری جنوب شهر ساری و ۹ کیلومتری جنوب شرقی شهر کیاسر قرار دارد و در واقع نام یک روستا است.

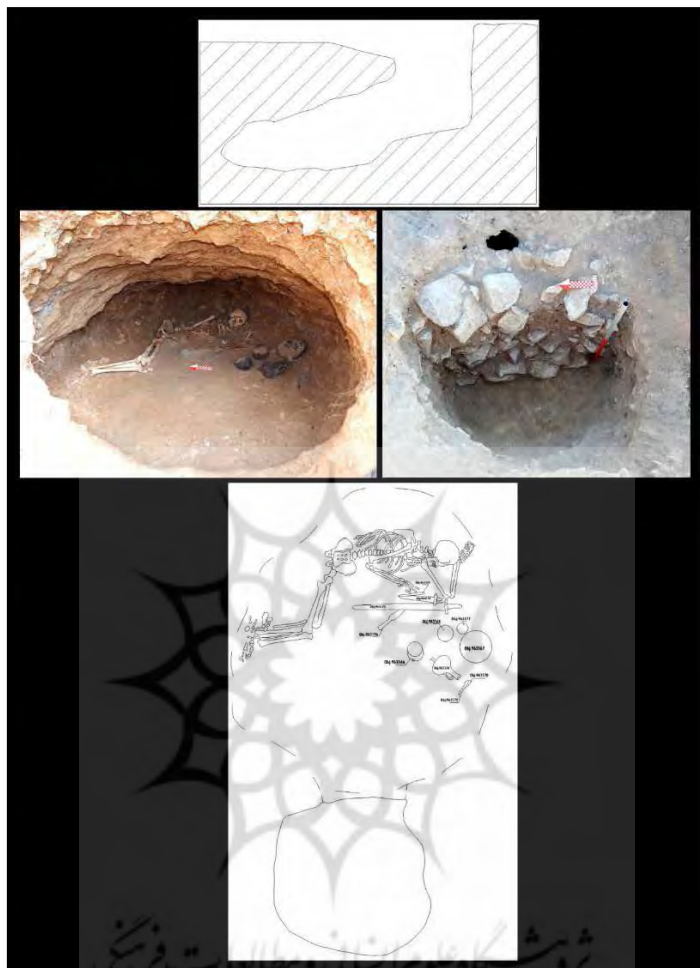
گورستان لیار سنگ بن املش: در این گورستان ۴۸ گور، شامل گوردخمه‌ای و چاله‌ای از دوره اشکانی، کاوش شده است، گورهای دخمه‌ای از نظر ساختار، با گورهای دخمه‌ای وستمین و ولیران مشابه هستند. از این گورها اشیای تدفینی بسیاری شامل ظروف سفالی، شیشه‌ای و فلزی و جنگ‌افزار و زیورآلات به دست آمده است. (جهانی و دیگران ۱۳۹۷: ۱۱۵ - ۱۱۴). (تصاویر ۹ و ۱۰ و شکل‌های ۴، ۵ و ۶)

تصویر ۷. ورودی یکی از گوردخمه‌های گورستان وستمین

تصویر ۸. وضعیت یکی از گورهای گورستان وستمین

تصاویر ۹ و ۱۰ و شکل‌های ۴، ۵ و ۶. یکی از گوردخمه‌های گورستان لیار سنگ بن
املش (جهانی و دیگران ۱۳۹۷).

۳-۳. تحلیل

در خصوص این شیوه از تدفین و ساختار گور، گفته می‌شود همچنان که نوزاد پیش از تولد در رحم مادر، دوران رشد را طی کرده و پس از تولد به دنیایی بزرگ‌تر آمده

است، انسان با مرگ نیز قدم در دنیای بزرگ تری می‌گذارد. در واقع، به این معنا که مرگ نه پایان بلکه تولد و تجلی دیگری در دنیایی بزرگ تر است. شیوه تدفین در مارفی شیان با سایر مناطق همجوار، بویژه در مراحل حفر گور و قرار دادن متوفی در آن فرق دارد، شاید این شیوه در دخمه‌های کنده شده در زیر زمین، برگرفته و بازتابی از عقیده دونادون یارسان^۱ باشد. به خصوص که بخش‌های عمده‌ای از منطقه و مناطق همجوار را پیروان یارسان (اهل حق) تشکیل می‌دهند. دونادون یکی از اصول عقاید آنها به شمار می‌رود. دونادون عبارت از جامه به جامه و مظهریت است و اینکه روح در قالبی جدید تداوم می‌یابد. بنا به نامه سرانجام روح انسان هزار و یک کالبد، قالب یا جامه را عوض می‌کند و با گردش در قالب‌ها و کالدهای مختلف، سزا و جزای اعمال گذشته خود را می‌بیند. بنا به نامه سرانجام هیچ چیزی در زندگی به کلی از بین نمی‌رود و برای بازگشت لازم است هرکس سرنوشت خود را به دست گیرد و با تولدهای جدید به این منظور نایل آید. در حاشیه یکی از نسخه‌های خطی سرانجام آمده است: انسان دارای دو نیروی اندیشه و خرد است که یکی خرد سالم و دیگری خرد ناقص است، همچنین دارای ذره‌ای از ذرات خدایی است که در کالبد انسانی وجود دارد و همیشه در نزد پاکان در گردش است، به این گردش دونادون گویند. (بی‌نام، ۱۳۷۵: ۱۹۰)

کوچ روروه پیشان مه‌نمانو	یورت جامه‌شان کس نه مزانو
هرکس بزانو یورت جامه ویش	نی کوچ و رو رو نیاروئه ندیش
اگر بزنان یورت جامه شان	و مش‌ئه‌ل وه میان و مشان
مردان نترسان نی سیاسته	تسلیم گیانان چون قویته به‌ته

(همان، ۱۳۷۵)

ترجمه: کوچ و رفتنی‌ست که پیشینیان نمی‌مانند، کسی نمی‌داند با چه جامه‌ای دوباره ظاهر می‌شوند.

۱. پیروان و یاران سلطان اسحاق (سهاک) و مسلک اهل حق و طریقه حقیقت را یارسان می‌گویند (بی‌نام، ۱۳۷۵: ۵۹۹).

بررسی شیوه خاکسپاری گوردخمه‌ای در روستای معارفی شیان اسلام‌آباد غرب ❖ ۱۱۹

هرکسی جامه و اعمال خود را بشناسد، از رفت و برگشت اندیشناک نمی‌شود. اگر از مظهر و کالبد (اعمال) خودشان آگاه باشند، با مشعل (چراغ) و شادی و هلهله آن را پذیرا می‌شوند.

مردان از این طریق و شیوه نمی‌ترسند، تسلیم جان، مردن چون غوطه خوردن مرغابی در آب است. (که دوباره از آب بیرون می‌آید)

مولوی نیز به تداوم ظاهر شدن روح در جامه‌ای جدید در غزلی اشاره کرده است:

آن سرخ قبایی که چومه پار برآمد	امسال در این خرقة زنگار برآمد
آن ترک که آن سال به یغماش بدیدی	آن است که امسال عرب‌وار برآمد
آن یار همان است اگر جامه دگر شد	آن جامه به در کرد و دگربار برآمد
آن باده همان است اگر شیشه بدل شد	بنگر که چه خوش بر سر خمار برآمد
ای قوم گمان برده که آن مشعله‌ها مرد	آن مشعله زین روزن اسرار برآمد
این نیست تناسخ سخن وحدت محض است	کز جوشش آن قلزم زخار برآمد
یک قطره از آن بحر جدا شد که جدا نیست	کآدم ز تک صلصل فخر برآمد

(مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، ۱۳۸۸، ج ۲: غزل ۶۳۹).

۴. جمع‌بندی

قرار دادن جسد در گوردخمه زیرزمینی، تنها در روستای معارفی شیان رایج است و این شیوه از تدفین، به احتمال ریشه در ادوار تاریخی ایران‌باستان، پیش از ورود دین اسلام دارد. براساس کاوش‌های گورستان و ستمین مازندران که گورستانی از دوره اشکانی است، از نظر ساختاری و شکل ساخت، بین گوردخمه‌های روستای شیان و دخمه‌های کاوش شده و ستمین و لیارسنگ بن املش و ولیران دماوند شباهت‌های نزدیکی وجود دارد. از نظر شکلی نیز این دخمه‌ها را می‌توان با دنیای پس از مرگ مرتبط دانست؛ یعنی همچنان که نوزاد پیش از تولد و هنگام جنینی در رحم مادر رشد می‌کند تا به دنیا بیاید، دخمه‌ها نیز نشان‌دهنده این نکته‌اند که مرگ در واقع، تکامل و رشد در این دنیا و تولد و آغاز حیاتی جدید در دنیای دیگر است، بویژه شکل و شیوه

۱۲۰ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

ایجاد این دخمه‌های زیرزمینی، شاید تأییدی بر این نظر باشد. البته لازم است یادآوری شود که این شیوه خاکسپاری در نقاط دیگر زاگرس شناخته نشده و نگارنده به نمونه‌ای مشابه و یا حداقل نزدیک به آن برنخورده است. البته در اطراف دهلران، تدفین به صورت قرار دادن جسد در سردابه، در گذشته رواج داشته اما بر روی این سردابه‌ها چارتاقی‌هایی ایجاد می‌کرده‌اند و آنها را از کچ و لاشه سنگ می‌ساخته‌اند، یعنی هم از نظر شکلی و هم به لحاظ شیوه قرار دادن جسد با تدفین در معارفی شیان متفاوت‌اند و بیشتر به تدفین در عتبات عالیات و اطراف مکان‌های مقدس عراق شباهت دارند.

منابع

- آذرنوش، مسعود (۲۵۳۴). «دومین کاوش در منطقه سنگ شیر همدان»، گزارش‌های چهارمین مجمع سالانه کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی در ایران. دوازدهم تا هفدهم آبان ماه ۵۱۸۴، زیر نظر فیروز باقرزاده، تهران: مرکز باستان‌شناسی ایران.
- بلخی، مولانا جلال‌الدین محمد (۱۳۸۸). *غزلیات شمس تبریزی*. جلد دوم، مقدمه، گزینش و تفسیر محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن.
- بی‌نام (۱۳۷۵). *نامه سرانجام یا کلام خزانه*. تحقیق و تفسیر صدیق صفی‌زاده (بوره‌کهنی). تهران: هیرمند.
- جهانی، ولی؛ چرمچیان، مجتبی؛ محبوبی، سارا؛ روحانی، رانکوهی، مانا و برقعی، سارا (۱۳۹۷). «سومین فصل از پژوهش‌های میدانی در لیارسن گبن املش؛ یک گورستان دوره اشکانی در کرانه‌های شمالی البرز مرکزی». *گزارش‌های شانزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران* (مجموعه مقالات کوتاه ۱۳۹۶). به کوشش روح‌الله شیرازی. تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص ۱۲۲ - ۱۱۴.
- رهبر، مهدی (۱۳۷۶). «کاوش باستان‌شناسی در گالک شوشتر». *یادنامه گردهمایی باستان‌شناسی شوش*، جلد ۵، سازمان میراث فرهنگی کشور، صص ۵۵۳ - ۵۳۱.
- سرفراز، علی‌اکبر؛ فیروزمندی، بهمن (۱۳۸۱). *باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی*، تهران: مارلیک.

بررسی شیوه خاکسپاری گوردخمه‌ای در روستای معارفی شیان اسلام‌آباد غرب ❖ ۱۲۱

- شریفی، عبدالمطلب (۱۳۹۷). «پژوهش‌های باستان‌شناختی محوطه تاریخی وستیمین کیاسر استان مازندران». **گزارش‌های شانزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران** (مجموعه مقالات کوتاه ۱۳۹۶)، به کوشش روح‌الله شیرازی. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص ۲۸۷ - ۲۸۲.
- شریفی، عبدالمطلب؛ نعمتی لوجندی، حسین؛ فلاح کیایی، محمد (۱۳۹۷). «نگاهی به جنگ‌افزارهای پارتنی گورستان نویافته وستیمین کیاسر ساری». **صراف خزان، جشن نامه دکتر محمدرحیم صراف**. به کوشش شاهین آریامنش. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص ۲۴۹ - ۲۲۹.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله (۱۳۴۶). «آثار و بقایای دهکده پارتنی (اشکانی)». **مجله بررسی‌های تاریخی**. شماره، سال دوم، صص ۲۶ - ۴.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله (۱۳۷۴). **معبد آناهیتای کنگاور**. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله (۱۳۷۷). «گورخمره‌های اشکانی». **پیوست شماره یک مجله باستان‌شناسی و تاری**. مرکز نشر دانشگاهی.
- گیرشمن، رومن (۱۳۹۱). **هنر ایران در دوران پارتنی و ساسانی**. ترجمه بهرام فره‌وشی. تهران: علمی و فرهنگی.
- نعمتی، محمدرضا؛ صدرایی، علی (۱۳۹۱). «بررسی شیوه‌های تدفین دوره اشکانی در گورستان ولیران». **مطالعات باستان‌شناسی**. شماره ۲، دوره ۴، پاییز و زمستان (شماره پیاپی ۶)، صص ۱۲۱ - ۱۰۳.
- نوراللهی، علی (۱۳۹۴). «معماری و شهرسازی اشکانیان در بین‌النهرین و سوریه». **دانش مرمت و میراث فرهنگی**. دوره جدید سال سوم پاییز و زمستان، شماره ۶، صص ۸۷ - ۶۳.
- هرمان، جرجینا (۱۳۷۳). **تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان**. ترجمه مهرداد وحدتی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

- Haerinck, Ernie and Bruno Overlaet, 1999, "Djub-i Gauhar and GulKhanan Murdah: Iron Age III Graveyards in the Aivan Plain, Luristan excavation documents 3", Leuven: Acta Iranica 36.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی